

Papp Júlia

Kiegészítés Antonio Bonfini *Rerum Vngaricarum Decadese* 1581-es kiadása illusztrációinak forrásaihoz*

A *Magyar Könyvszemle* 2021/4. számában megjelent tanulmányomban¹ Antonio Bonfini (1427–1502) történeti munkája 1581-es német kiadásának² illusztrációival foglalkoztam, azonosítva azokat a kiadványokat, amelyekből a frankfurti kiadó, Sigmund Feyerabend (1528–1590) – a sokszorosított grafikai ábrázolások korabeli többszörös felhasználásának szemléletes példájaként – átvette a képeket. Tanulmányom szerint az előképként szolgáló kiadványok Feyerabend 1560–1570-es években megjelent saját kiadású kötetei voltak, számos képet azonban már évtizedekkel korábbi könyvekben is megtalálunk, az illusztrációk egy része ugyanis az augsburgi Heinrich Steiner (Stainer, Stayner)³ (1500 e.–1548) 1530–1540-es években kiadott, különböző témájú kiadványaiban is szerepelt.

Heinrich Steiner 1527-ben szerezte meg a csödbe ment Marx Würsung (Wirsung) (1460 k.–1521 k.) és Sigmund Grimm (1480 k.–1530) könyvnyomdászok kiadói készletét, később pedig augsburgi művészekkel (idősebb Jörg Breu [Preu] [1475 k.–1537], Hans Burgkmair [1473–1531], Hans Schäufolein [1482/1483 k.–1539/1540 k.], idősebb Heinrich Vogtherr)⁴ is készítettett fametszeteket kiadványai számára. A korszak legváltozatosabb, legszélesebb kiadói programú nyomdása a szórakoztató irodalom és az orvosi könyvek kiadása mellett különösen kitűnt ókori (Cicero, Plutarkhosz, Thuküdidész, Démoszthenész, Xenophón, Homérosz) és humanista (Giovanni Boccaccio [1313–1375], Francesco Petrarca [1304–1374]) szerzők munkái német fordításának megjelentetésében – hét fordí-

---

* A tanulmány az NKFIH 138702. számú, Az 1526. évi mohácsi csata 16–19. századi képzőművészeti recepciója című OTKA pályázata, a Nemzeti Kulturális Alap és a bécsi Collegium Hungaricum támogatásával készült.

¹ PAPP Júlia, *Szent István vagy Szkander bég halála Antonio Bonfini Rerum Vngaricarum Decadese 1581-es kiadásában? Könyvillusztrációk többszörös felhasználása Sigmund Feyerabend frankfurti nyomdájában = Magyar Könyvszemle*, 137(2021), 433–477.

² BONFINI, Antonio, *Ungerische Chronica, Das ist Ein gründtliche beschreibung deß aller mächtigsten und gewaltigsten Königreichs Ungern...*, Franckfurt am Mayn, durch Peter Schmidt, In verlegung Sigmund Feyerabendts, 1581.

³ SOLTÉSZ Zoltánné, *Az augsburgi Steiner-nyomda impresszum nélkül kiadott nyomtatványai = Magyar Könyvszemle*, 97(1981), 121–127; KÜNAST, Hans-Jörg, »Getruckt zu Augspurg«. *Buchdruck und Buchhandel in Augsburg zwischen 1468 und 1555*, Tübingen, 1997 (Studia Augustana, Band 9), 240–248.

⁴ Steiner és Vogtherr munkakapcsolatát említi: KÜNAST 1997, i. m. 113.

tótól például 48 történeti művet tett közzé.⁵ Bár korának legjelentősebb augsburgi könyvkiadója volt, az 1450-es évek közepétől pénzügyi problémákba bonyolódott, majd 1547-ben vagy 1548-ban csődbe ment. A csődtömeg egy részét – köztük nyomdai fadúccokat – a frankfurti könyvkiadó, Christian Egenolff (1502–1555) vásárolta meg.⁶

Feyerabend feltehetően megszerezte Steiner fadúccainak egy részét, és könyvei számára ezekről is készíttetett fametszeteket. A Heidelbergben született Feyerabendnek szoros kapcsolata volt Augsburggal, hiszen az 1540-es években ifjabb Jörg Breu (1510 k.–1547) festő és grafikus tanítványaként itt tevékenykedett. Később Itáliába utazott, ahol hosszabb időt töltött Velencében, 1559-től pedig Frankfurtban működött, ahol kiadója és nyomdája hamar a legjelentősebb lett a városban, olyan neves művészeket foglalkoztatva, mint Virgil Solis (1514–1562) és Jost Amman (1539 k.–1591). Feyerabend Augsburgba és Strassburgba is kiterjesztette érdekeltségeit, kapcsolatot építve ki helyi nyomdászokkal.

Az 1581-es Bonfini-kiadás illusztrációi közül a legtöbbnek az előképével – amint a *Függelék*ben láthatjuk – Steiner két kiadványában találkozunk: Marin Barleti (Marinus Barletius, 1450 k.–1513 k.) albán humanista történetíró Kasztrióta György (1403–1412 között–1468), azaz Szkander bég albán fejedelem életét és hadi tetteit bemutató, 1533-ban megjelent történeti munkájában⁷ (5 előkép), illetve Veit Trautnak, az oszmán szultánok biográfiáját I. Szulejmánig (1494–1566) közreadó, 1543-ban kiadott, a Barletius-kötet képanyagára építő krónikájában⁸ (5 előkép).

Az 1581-es Bonfini-kiadás egyik illusztrációjának⁹ – amelynek az előképét a 2021-es tanulmányomban még nem sikerült azonosítanom – forrása azonban nem ezekben a kiadványokban található, hanem Steiner 1532-ben megjelentetett, német nyelvű Petrarca-kiadásában¹⁰ (*De remediis utriusque fortunae, A jó és a balszerencse orvosságai*). A Hans Weiditz (1500 k.–1536 k.) által készített illusztrációk közül csak ez az egy tűnt fel Feyerabend 1581-es Bonfini-kötetében, talán azért, mert az eredeti mű nem történeti, hanem két könyvből álló morálfilozófiai munka volt, amelyet az itáliai humanista részben ókori és középkori szerzők írásaiban található történetek alapján állított össze. „A magyar szakirodalomban Fortuna-könyvként is emlegetett dialógus Petrarca egyik legterjedelmesebb alkotása,

⁵ KÜNAST 1997, i. m. 242.

⁶ KÜNAST 1997, i. m. 71.

⁷ BARLETIUS, Marinus, *Des allerstreytparsten vñ theüresten Fürsten vnd Herrn Georgen Castrioten/ genañt Scanderbeg/ Hertzogen zu Epiro vnd Albanien etc. Ritterliche thaten/ so er zu erhalten seiner Erbland/ mit den Türkischen Kaysern in seinem leben/ glücklich begangen. Augsburg, Steiner, 1533.*

⁸ TRAUT, Veit, *Türkischer Kayser Ankunfft, Krieg, und Sig, wider die Christen, biß auff den Zwelfften yetzt Regierenden Tyrannen Soleymannum [...]*, Augsburg, Heinrich Steiner, 1543.

⁹ BONFINI 1581, i. m. 42r.

¹⁰ PETRARCA, Francesco, *Von der Artzney bayder Glück, des güten und widerwertigen...* 1, Augsburg, Steiner, 1532.

amelyen több mint tíz éven át, valószínűleg 1354-től 1366-ig dolgozott, és a *Baráti levelek (Familiares)* gyűjteménye mellett ez az egyetlen igazán nagyszabású prózai munkája, amelyet befejezett, átnézett, kijavított és amelynek a terjesztését engedélyezte.¹¹

A Petrarca-kötet első könyvének 88. fejezetéhez (*Megérkezés a vágyott kikötőbe*)¹² mellékelte illusztráción¹³ egy kikötőbe befutó evezős gályát látunk, a parton pedig a hajóval érkezőket fogadó embereket. (*I. ábra*)

Feyerabend az 1581-es Bonfini-kiadás számára egyfajta korlátozott képi hitelenség érdekében olyan, korábban már közzétett illusztrációkat válogatott össze, amelyek tartalmi megfelelést mutattak a szövegrésszel, amelyben elhelyezték őket. Ez a törekvés megfigyelhető a Petrarca-kötetből átvett képnél is, amely a Bonfini-kötet első tizede ötödik könyvének elején helyezkedik el.¹⁴ Az itáliai történetíró ebben a fejezetben rendkívül részletesen ismertette az Attila korában élő Szent Orsolya történetét,¹⁵ aki „Dionotusnak, Britannia nemes hercegének egyetlen leánya volt, külsejére, természetére, kedvességére, feddhet-

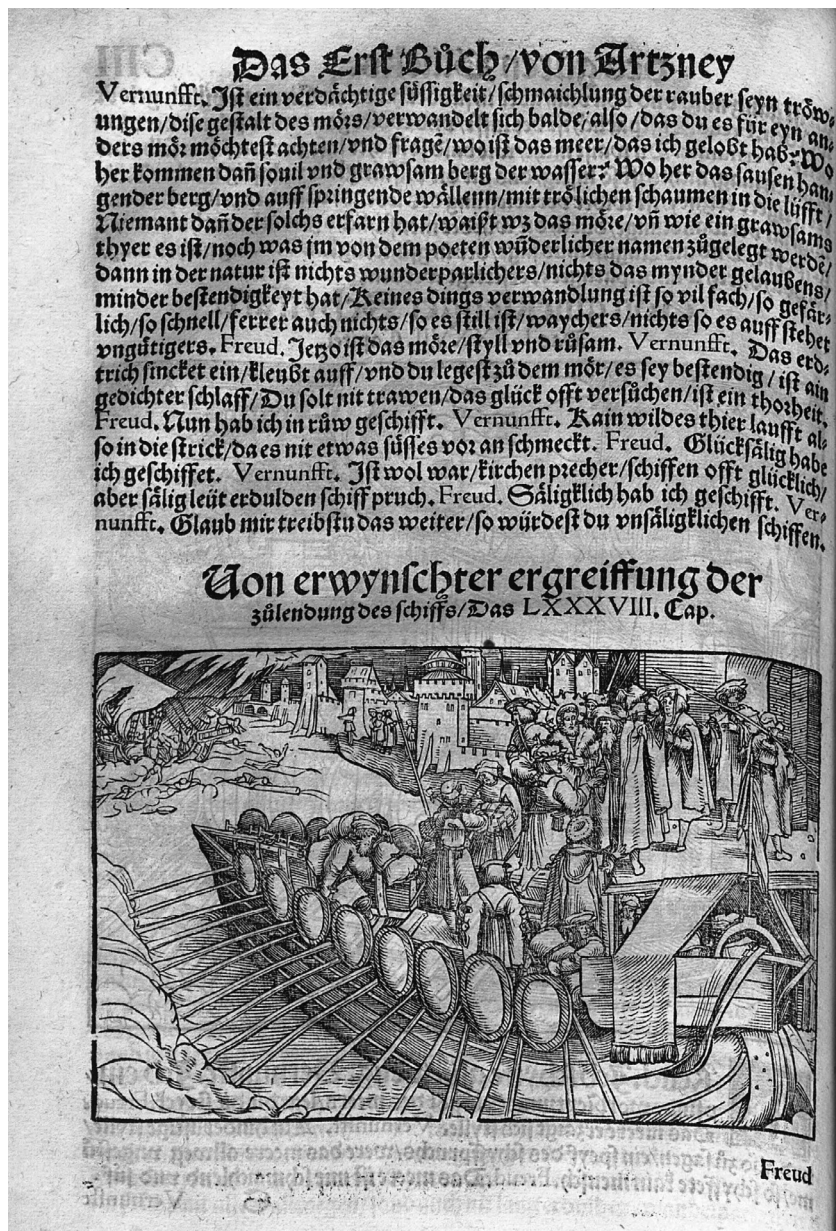
¹¹ ERTL Péter, *Petrarha Ferenc, A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól, Székely László fordítása (1760–1762) = Irodalomtörténeti Közlemények*, 121(2017), 691–703 (691). A Petrarca-műhöz újabban vö. LENGYEL Réka, *Petrarca, a lélekvezető, A De remediis utriusque fortunae újraértékelése*, Doktori disszertáció, Szeged, SZTE BTK, 2011. https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/1592/1/LengyelR_disszertacio.pdf (letöltve: 2023. 09. 05.); *Petrarca, Kalauz az életműhöz*, szerk. Victoria Kirkham, Armando Maggi, Bp., Kortárs, 2018.

¹² PETRARCA, Francesco, *A jó- és a balszerencse orvosságai (válogatás)*, ford. Lengyel Réka, h. n., d. n., 105–106 (PETRARCA, Francesco, *'De remediis utriusque fortunae'* című művének válogatott fordítása, készült a Babits Mihály műfordítói ösztöndíj támogatásával 2014-ben. https://www.academia.edu/22128634/Francesco_Petrarca_A_j%C3%B3_%C3%A9s_a_balszerencse_orvoss%C3%A1gai); PETRARCHA Ferenc, *A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól, Székely László fordítása (1760–1762)*, szerk. Bíró Csilla, Lengyel Réka, Máté Ágnes, Szeged, Lazi, 2015, 88, *Dialogus. A kívánt révpartra való érkezésről*, 196–197. Egy 19. század eleji magyar nyelvű kiadás (*Az igaz és valóságos böltselkedésnek az emberi elmét arra mérséklő kútfejei, hogy sem a boldogságban el ne enyészsen, sem a nyomorúságban el ne tsüggedjen, fordítatott egy magyar nemes által*, Debrecen, 1813) Jakó Zsigmond szerint Székely fordítása alapján készült (JAKÓ Zsigmond, *A székelyudvarhelyi tudományos könyvtár története = JAKÓ Zsigmond, Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, Kriterion, 1976, 219–251 [229]; vö. NÉMETH S. Katalin, „Petrárchának ezen jeles szavai” Székely László Petrarca-fordítása = „Nem süllyed az emberiség!” ... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 191–197 [191]), valójában azonban egy „ismeretlen magyar nemes” fordítását tartalmazza (MÁTÉ Ágnes, *Francesco Petrarca De remediis utriusque fortunae című művének 18. századi magyar változatai = Varietas Gentium – Communis Latinitatis, A XIII. Neolatin Világkongresszus [2006] szegedi előadásai*, szerk. Szörényi László, Lázár István Dávid, Szeged, 2008, 59–68 [63–65]; LENGYEL Réka, *Petrarca De remediis utriusque fortunaejának recepciója a 16–18. századi magyarországi irodalomban = Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban, Prédikáció, meditáció és imádság*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya, Debrecen, 2013 [Studia Litteraria, LII], 58–66 [61, 63–64]).

¹³ PETRARCA 1532, i. m. CIIIv.

¹⁴ BONFINI 1581, i. m. 42r.

¹⁵ BONFINI, Antonio, *A magyar történelem tizedei*, ford. Kulcsár Péter, Bp., Osiris, 2019, 123–130.

1. ábra. Könyvillusztráció. *Fametszet*. (PETRARCA, Francesco, Von der Artzney bayder Glück, des güten und widerwertigen..., 1. könyv, Augsburg, 1532, CIIIv.)

lenségére nézve kiváló; a briteknek ez időben volt egy nagy hatalmú és dúsgazdag, az igaz hittől idegenkedő királyuk, annak pedig egyetlen fia; a király a szűz jóra valószínűségétől és hírnevétől indítatva sürgetően követelte őt gyermeke számára; Orsolya apját súlyos aggodalom gyötörte, hogy istennek szentelt lányát az istenség akarata ellenére kénytelen pogány ifjúhoz adni, egyben azonban attól is félt, hogy a visszautasítás a zsarnok kegyetlenségét rá zúdítja.” Orsolya azzal a feltétellel volt hajlandó feleségül menni a király fiához, „hogy tíz, külsőre és korra válogatott szüzet ad lánnya mellé kísérőnek, aztán Orsolyának és minden egyes társnőjének, akik tízen lesznek, rendel ezret-ezret, majd készített nekik tizenegy háromevezősoros gályát, amelyet szüzességének felajánlása fejében három éven keresztül használhat, mialatt jegyesét a keresztény vallásba beavatják és a hitelvekkel megismertetik.” Orsolya a tizenegyezer szűzzel és jámbor férfiakból és nőkől álló kíséretével együtt felszállt a „felkészített hajórajra, a jámbor férfiak mennek utánuk, és viszi őket az óceán, elhaladnak a gall partok mellett, majd eljutnak a Rajna torkolatába, és az árral szemben először Kölnbe, aztán Bazel városba érnek. Itt a gallok, amott a germánok bámulják meg a szent flottát; a falvakból, községekből összeszaladtak az emberek, hogy az istenfélő szüzeket lássák, akik dallamos énekszóval szentséges himnuszokat zengedeztek.”¹⁶ A hajókat Bazelben hagyták, majd gyalog zarándokoltak el Rómába.¹⁷ Miután a pápa fogadta a zarándokokat, visszatértek Kölnbe, amelyet időközben elfoglaltak Attila hunjai, akik lemészárolták a tizenegyezer szüzet. Az öldöklést vezető Gyula beleszeretett Orsolyába, és feleségül kérte, ő azonban visszautasította az ajánlatot, ezért őt is megölték. Az 1581-es Bonfini-kiadás illusztrációja tehát szervesen illeszkedett a vonatkozó szöveghez, a korabeli olvasó számára a hajón utazó szüzek megérkezését és kikötőbeli fogadását jelenítette meg.

Figyelemreméltó, hogy Szent Orsolya és társnői mártírságának a története a 16. században a mohácsi csatához is analógiául szolgált. Perényi Ferenc (1500 előtt–1526), az ifjú váradi püspök, aki maga is a mohácsi mezőn vesztette életét – a csata emlékezetének korai formálásaként¹⁸ – az utolsó tanácskozáson „vala-

¹⁶ BONFINI 2019, i. m. 123–124.

¹⁷ Bonfini következő sorait a női bátorság, „vitészség” toposzának példajaként értékelhetjük: „Amikor a Galliát Itáliától elválasztó tornyos Alpokhoz érkeztek, akadtak bizony, akik kételkedtek abban, hogy le tudják győzni a gyötrelmes és járhatatlan meredélyt, hiszen az, mint beszélük, Herkulest és Hannibált is kifárasztotta. A szűzi sereg azonban oly jókedvűen és bátran vág neki a kapaszkodónak, hogy mint a madár, fáradság nélkül jut fel a magas gerincekre, és egy sincs, aki a nehézségek miatt panaszkodna vagy visszafordulna. Nincs az a teher és baj, amelyet az istenszeretet ne tudna könnyedén elviselni. Mindegyikük edzett katona módjára teljesítette a szolgálatot, hiszen nincs kényelmesebb munka annál, amelyet az ember önként vállal. Az isteni szellemtől erős lélekhez acélkemény test járul. A kereszties zászlót Orsolya vitte, aki úgy viselkedett, mint kitűnő vezér és bátor katona, előtte mint zászlóórség, lányok lépdeltek. Ő, férfiakkal vetélkedő, férfiakat megszegyenítő boldog leánysereg! Ó, soha egy nemzetnél sem látott csapat, amely nemcsak a maga, hanem mindenki üdvére rendeltetett!” BONFINI 2019, i. m. 124.

¹⁸ TÓTH Gergely, *Bűnbakképzés és propaganda, Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata az újkori történetírásban (1. rész: a 16. század történetírása) = Több mint egy csata, Mohács, Az*

mennyi jelenlevő meghökkenésére azt mondta a királynak, hogy a napot, amelyen a csata lezajlik, ha már egyszer így tetszett, a Krisztus vallásáért Tomori Pál fráter vezetésével elesett húszezer magyar vértanúnak kell majd szentelni... és ezek úgynevezett kanonizációja érdekében a kancellárt kellene a Városba küldeni, már ha túléli ezt a háborút, hiszen Rómában viselt követségei óta a pápa és a főpapság igen jól ismeri őt.”¹⁹ Az anekdota szerepelt Caspar Ursinus Velius (1493 k.–1539) *Lajos király haláláról és Magyarország bukásáról* című, 1531-ben – tehát a csata után nem sokkal – keletkezett, több évtizedes lappangás után, 2018-ban előkerült kéziratredékében²⁰ is. „Beszélük, hogy miután a tanácskozáson döntés született a szerencsétlen csatáról és újra elkezdtek csatarendbe szerveződni, a szabad szájú és szellemes ifjú Perényi a legsúlyosabb helyzetben is a következőképpen tréfálkozott Tomori Pál meggondolatlanságán: a hunok, akik állítólag a magyarok ősei voltak, egyetlen nap alatt tizenháromezer embert gyilkoltak le a szűz Orsolyával együtt, akiket emiatt aztán szentté avattak; ezzel szemben Pál ma huszonötezer magyart fog magával vinni a mészárszékre, és több mártírt fog az égbe juttatni, mint amazok.”²¹ A történettel találkozunk Jan Dubravius (1486–1553) cseh történétíró 1552-ben megjelent krónikájában,²² illetve – az ő leírása nyomán – Benedetto Chiarelli (1658–1727) jezsuita szerzetes 17. századi erkölcsi elmélkedésében is.²³

Steiner kiadványaiban számos török témájú metszettel is találkozunk, amelyek egy része a 16–17. századi európai oszmánellenes vizuális propagandához kapcsolódott. Az, hogy a kora újkorban Európa lakosságának egy része egy idegen kultúrájú és vallású, területszerző igényű, erős ellenség, az Oszmán Birodalom fenyegetésével szembesült, elsődleges reakcióként félelmet és gyűlöletet váltott ki. A német nyelvterületen hamar megerősödő, politikai eszközként alkalmazott

---

1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben, szerk. Fodor Pál, Varga Szabolcs, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019, 75–148 (75–76).

¹⁹ *Brodarics-emlékkönyv, Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után, Brodarics István szerémi püspök búcsúlevele I. Ferdinánd királyhoz, 1527. március 18. Dévény*, összeáll. Kasza Péter, Pálffy Géza, Bp., Magyar Országos Levéltár, 2011, 116–117. Perényi Ferenc mondását az 1725-ben, Nagyszombatban megjelent *Propugnaculum reipublicae Christianae in Hungaria iniquis casibus prodita...* című művében Mindszenti Antal (1687–1736) jezsuita történétíró is idézi. SZÖRÉNYI László, *A mohácsi csata emlékezete a 18. századi magyarországi neolatin irodalomban* = FODOR, VARGA szerk. 2019, i. m. 209–232 (214).

²⁰ *Caspar Ursinus Velius, Lajos király haláláról és Magyarország bukásáról*, szerk. Kasza Péter, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont, OSZK, 2020. Vö. KASZA Péter, „Kézirat sosem ég el”, *Caspar Ursinus Velius mohácsi csatáról írott beszámolójának és egyéb töredékeinek kézirata az OSZK-ban* = *Magyar Könyvszemle*, 135(2019), 36–49.

²¹ KASZA szerk. 2020, i. m. 141. Vö. KASZA 2019, i. m. 36–49.

²² *Örök Mohács, Szövegek és értelmezések*, szerk. B. Szabó János, Farkas Gábor Farkas, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020, 392.

²³ B. SZABÓ, FARKAS szerk. 2020, i. m. 548. Vö. SZOVÁK Márton, *Magyar arckép olasz tükörben = Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben*, szerk. Bajáki Rita, Báthory Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020, 157–178 (161).

szöveges és képi propaganda – a széles rétegekhez viszonylag gyorsan és nagy távolságra eljutó több ezer hírlevél- és röplap-illusztráció, illetve önálló fametszet gyakran ábrázolta a törökök kegyetlenségét, brutalitását – ébren tartotta az állandó fenyegetettség érzését, a mozgósítás mellett a társadalmi rend stabilizálásának érdekében megkísérelve egységbe tömöríteni a lakosságot.²⁴ A törökellenes propagandához kapcsolódik az 1532-es Petrarca-kiadás egyik illusztrációja is, amelyik a 16. század első felében számos, különböző témájú kiadványban feltűnt. A jeleneten egy város főterét látjuk, ahol turbános török katonák válogatás nélkül gyilkolják a helyi lakosokat. A kép az itáliai humanista munkája második könyvének, *Von dem burgerlichen vnd ynnerlichen krieg (A hazafiak között való hadakozásról)*²⁵ című, 74. dialógusát illusztrálja, itt is találunk tehát egyfajta tartalmi kapcsolódást a kép és az illusztrált szöveg között, annyiban legalábbis, hogy a jelenet a polgárháborúkban gyakran előforduló városi összecsapást ábrázol. (2. ábra)

A fametszet Heinrich Steiner több – alkalmanként a törökökhöz egyáltalán nem kapcsolódó – kiadványában is megtalálható, köztük például Marcus Iunianus Iustinus (Justinus) ókori római történetíró művében,²⁶ egy 1533-as német nyelvű, részben ifjabb Jörg Breu által illusztrált Thuküdidész-kiadásban,²⁷ vagy Giovanni Boccaccio két munkájának német fordításában.²⁸

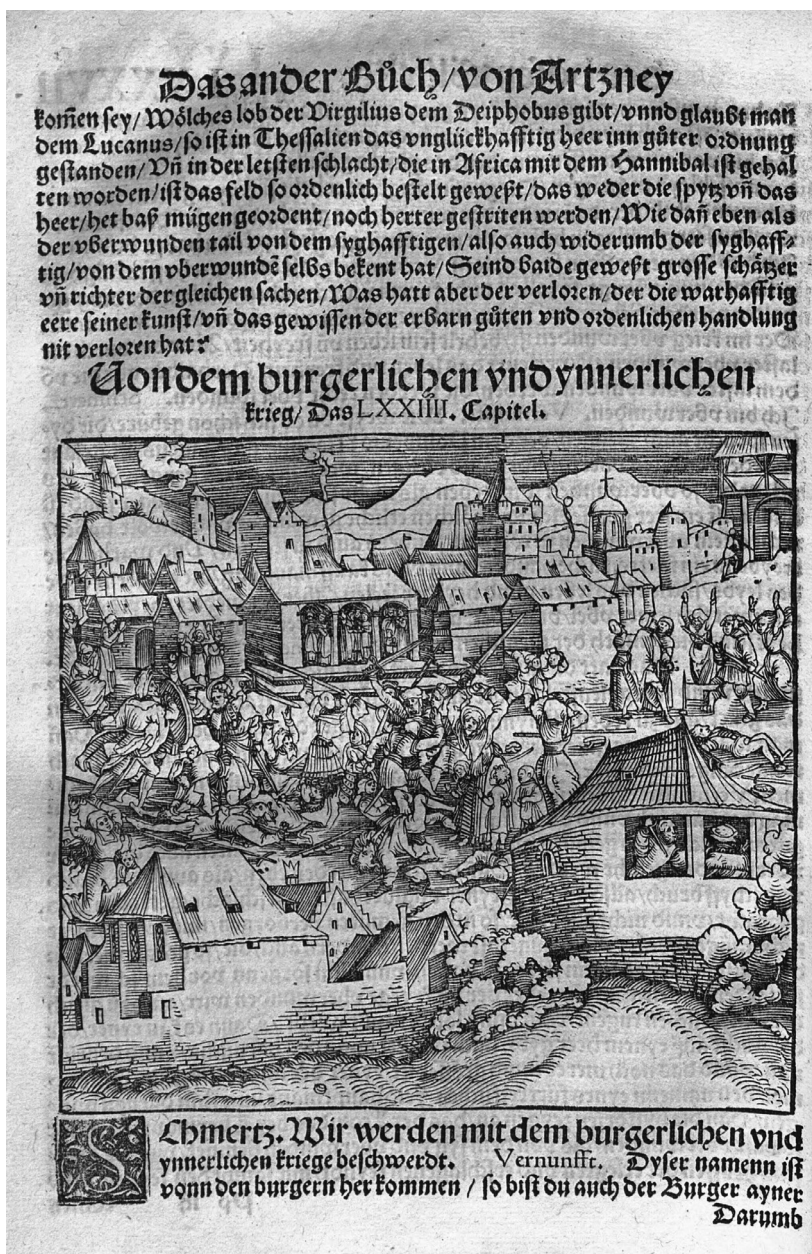
²⁴ BARBARICS Zsuzsa, „Türck ist mein Nahm in allen Landen...”, *Művészet, propaganda és a változó törökkép a Német-római Birodalomban a XVII. század végén = Hadtörténeti Közlemények*, 113(2000), 329–378; PAPP Júlia, „Türkengräuel”, *A törökök kegyetlenségének ábrázolása a 16. században*, kézirat, megjelenés alatt.

²⁵ PETRARCA 1532, i. m. LXXXVIIv. Vö. PETRARCHA 2015, i. m. 381–382. Lengyel Réka doktori disszertációjában a 73. dialógusként szerepel: 73. De bello civili A polgárháború. LENGYEL 2011, i. m. 233.

²⁶ IUSTINUS, Marcus Iunianus, *Des hochberümpferten Geschicht schreybers Justini warhafftige Hystorien, die er auß Trogo Pompeio gezo[n]ge[n]...*, Augsburg, Steiner, 1531, LVIIv. (Újabb kiadása: 1532).

²⁷ [BONER, Hieronymus], *Thucidides, der aller thewrest vnd dapfferest Historien schreiber; von dem Peloponnenser krieg. In[n] acht bücher gethailt, darinnen von wunderlichen seltzamen hendlen vn[d] kriegem, so die Griechen vnder jnen gehabt, begriffen...*, Augspurg, Heynrich Stayner, 1533, LXXVIIIr. Vö. RÖTTINGER, Heinrich, *Das Holzschnittwerk Jörg Breus des Jüngereren = Mitteilungen der Gesellschaft für vervielfältigende Kunst*, 32(1909), 1–11 (2–3).

²⁸ BOCCACCIO, Ioannis, *Die Gantz Römisch histori auffß fleissigst vn[d] kürztzt begriffen...*, Augsburg, Steiner, 1542, XIIv. (*Der Burgerlich krieg zwischen Sylla und Mario*); BOCCACCIO, Giovanni, *Fvrne[m]mste Historien vnd exempel von widerwertigem Glück, mercklichem vnd erschrocklichem vnfahl, erbärmlichen Verderben vnd Sterben großmächtiger Kayser, König, Fürsten vnnd anderer namhafftiger Herrn...*, Augsburg, Steiner, 1545, CXIIIr, CXXXVIIIr.

2. ábra. Könyvillusztráció. Fametszet. (PETRARCA, Francesco, Von der Artzney bayder Glück, des güten und widerwertigen..., 2. könyv, Augsburg, 1532, LXXXVIIv.)

Nagyon hasonló, de nem megegyező, szűkebb kivágatú jelenettel már Steiner egy 1526-ban kiadott, a mohácsi csatavesztésről tudósító ötoldalas hírlevele címlapképén is találkozunk,²⁹ (3. ábra) s ugyanez az illusztráció szerepel annak az ostromnak a leírásában is, amelynek során 1535 júniusában a helyi püspök seregei bevették az egy évvel korábban az anabaptisták által elfoglalt Münstert.³⁰

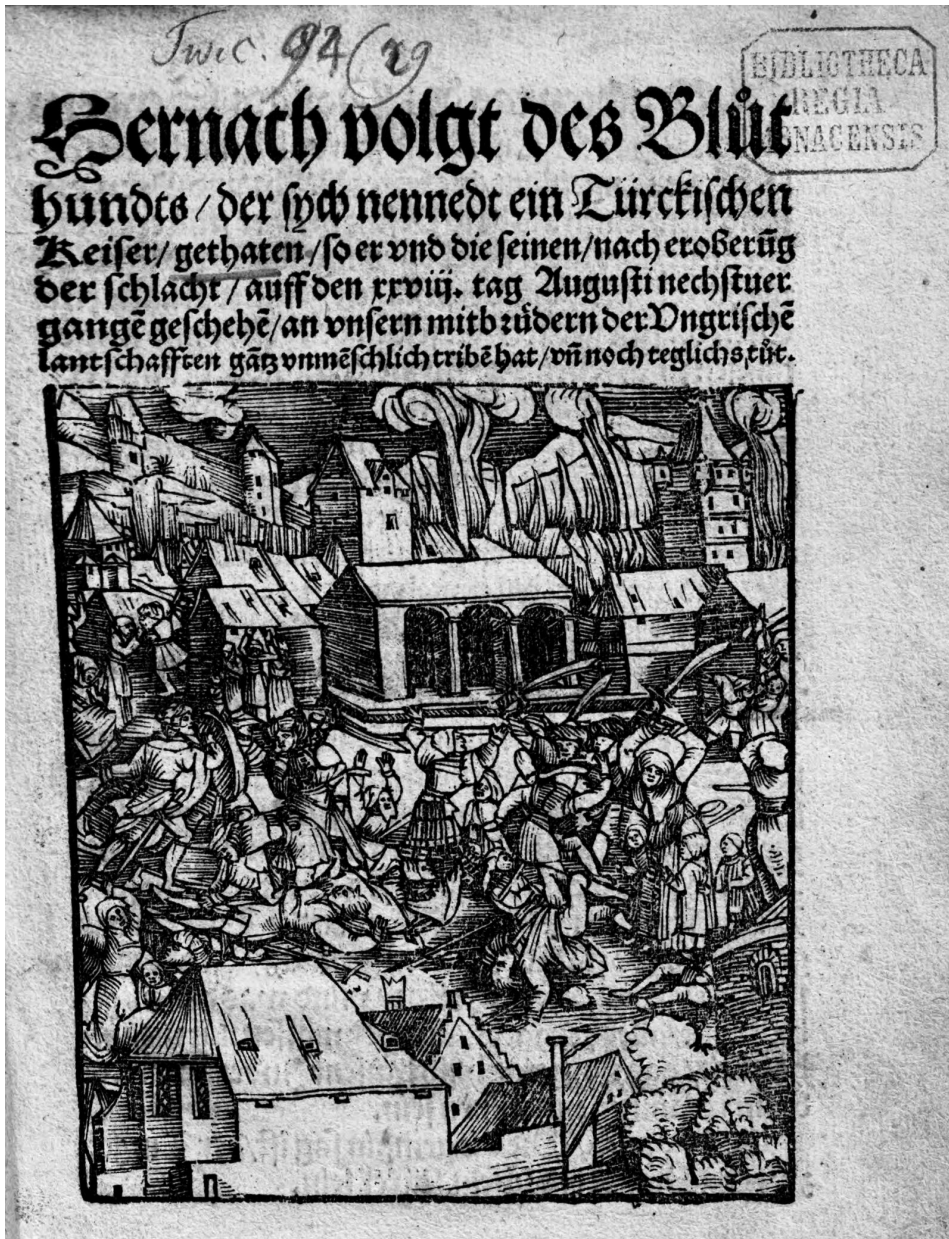
A kompozíció megjelent egy négy levelet – köztük Jagelló Izabella (1519–1559) királyné szervitorának, a lengyel Piotr Porębskinek Buda 1541. évi török elfoglalásáról, illetve Mutnokoy Mihály esztergomi provizornak a város elfoglalása utáni állapotokról beszámoló tudósítását³¹ – tartalmazó, 1542-es augsburgi nyomtatvány címlap utáni illusztrációján is.³² Soltész Zoltánné szerint a Buda 1541. évi elfoglalásáról tudósító hírlevél metszete az 1533-as Thuküdidész-kiadás kicsinyített, átalakított változata: „A Buda 1541. évi elfoglalásáról tudósító röplapunkban a címlap verzőján levő fametszet nyilván Buda török kézre jutását kívánja szemléltetni; az esemény hiteles ábrázolásának azonban nem tekinthető. E metszet ugyanis kicsinyített változata a kilenc évvel korábban, a Steiner-nyomdában megjelent Thucydides-kötet egyik illusztrációjának... A mintaképpül szolgáló fametszet mérete 141×155 mm, a röplapunk számára készült kép viszont 118×115 mm nagy-

²⁹ *Hernach volgt des Bluthundts der sych nennedt ein Türckischen Keiser gethaten so er vnd die seinen nach eroberu[n]g der schlacht auff den xxvij. tag Augusti nechstuergangen geschehen an vnsern mitbrüder[n] der Vngrischen lantschafftien gantz vn menschlich triben hat vn[d] noch teglichs tut*, Augsburg, [Heinrich Steiner] 1526. Vö. KERTBENY Károly, *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok, 1454–1600*, Bp., Verlag der Königl. ungarischen Universitäts-buchdruckerei, 1880, 261. tétel, 56–57; KULCSÁR Péter, *A Jagelló-kor*, Bp., Gondolat, 1981, 232; SZALAI Béla, *Így tudták, így hitték, így képzelték, A magyar történelem kortárs metszetei 1514–1592*, Bp., MTA KIK, 2021, 3. tétel, 81, 34. kép, 133.

³⁰ [MENGENSEN, Hermann von], *Neue zeyttung, Wie die Statt Münster erobert vnd gewonnen worden ist, am freytag nach Sant Johannes des Teuffers tag, den fünff vnd zwayntzigsten Junij des tausent fünff hundert vnd fünff vnd dreissigsten jar*, [Augsburg], [Heinrich Steiner], 1535.

³¹ Porębski levelének magyar fordítását ld. *Buda oppugnata, Források Buda és Pest 1540–1542. évi ostromainak történetéhez*, szerk. Kasza Péter, Bp., ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021, 270–278; Mutnokoyét: KASZA 2021, i. m. 315–317. A kiadványhoz ld. még: KASZA, Peter, PETNEHÁZI, Gábor, „*Sic fata volunt*”, *The Narrative Memory of the Tragedy of Queen Isabella and the Peril of Buda = Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*, edited by Ágnes Máté, Teréz Oborni Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020, 103–130 (123–125).

³² *Vier warhafftige Missiue, eyne der frawen Isabella Künigin vnd nachgelassene Wittib in Vngern, wie vntreulich der Türck vnd die jren mit jr vmbgangen. Die ander, eyns so in der belagerung bey der Künigin im Schloss gewaszt, wie es mit Ofen vor vnd nach der belagerung ergangen. Die dritt, eyns Vngern vor Gran wies jetz zu Ofen zugehe. Die vierdt, des Türckischen Tyrannen an die Siebenbürger*. Aus dem Latein inns Teutsch gebracht Anno MDXLII, [Augsburg], OSZK RNYT, App. H. 290. Vö. LUKINICH Imre, *A három részre szakított ország = Magyar művelődéstörténet, Harmadik kötet, A kereszténység védőbástyája*, szerk. Domanovszky Sándor, Bp., Magyar Történelmi Társulat, [1940], 5–67 (15); KULCSÁR 1981, i. m. 232; SOLTÉSZ 1981, i. m. 8. kép, 10. tétel, 126; *Közös úton, Budapest és Krakó a középkorban*, Kiállítási katalógus, szerk. Benda Judit et al., Bp., Budapesti Történelmi Múzeum, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 2016, 5.H.63. tétel, 267 (EKLER Péter).

3. ábra. *Cimlapkép. Fametszet.* (Hernach folgt des Bluthundts der sich nennet ein Türkischen Keiser gethaten..., *Cimlapkép*, 1526.)

ságú átalakított kópia, amely az eredeti metszetnek a bal felső részletét ismétli meg kisebb-nagyobb változtatásokkal. Legszembetűnőbb az átdolgozás a városkép előterében ábrázolt oszlopcsarnokon. Az eredeti metszeten e csarnok oszlopai között kisebb csoportok tárgyalnak, a kópián viszont semleges fekete háttér előtt emelkedik az épület három oszlopa. Az oszlopcsarnok mögötti jobb oldali épületek helyére pedig felcsapó lángoszlopokat metszett a Steiner-nyomda ügyes illusztrátora. Jobb oldalt mintegy 48 mm, alul kb. 20 mm nagyságú részlet maradt le a Buda ostromának illusztrálására felhasznált, kicsinyített és módosított kópiáról.³³ Úgy tűnik azonban, hogy a kiadó inkább a mohácsi csatához kapcsolódó, 1526-os ábrázolás alapján készítette el a fametszővel az ókori történetírók és Boccaccio említett munkáját illusztráló képet, s az eredeti, 1526-os fadúcot használta fel a mohácsi, a münsteri és a budai eseményeket bemutató hírlevélben.

A törökök barbárságát hangsúlyozták azok a korabeli ábrázolások is, amelyek a rabszolgaként fogságba vetett helyi lakosság szenvedéseit mutatták be. A tatárjárás idején rabságba hajtott keresztény lakosok és állataik ábrázolásával már a Thuróczy-krónika 1488-as kiadásaiban találkozunk. Hasonló jelenetet – csak itt a törökök által elhurcolt férfiakat, nőket, gyermekeket és állatokat – látunk egy 1522-es „figyelmeztetés” címlapján.³⁴ A téma legismertebb képi megfogalmazásai közé tartoznak Erhard Schön (1491 k.–1542), illetve Niklas Stoer (Stör) (1500 k.–1562 k.) fametszetei.³⁵ Schön 1529-ben megjelent lapja egy férfit és egy nőt rabszolgaként kötőféken vezető török lovast ábrázol, akinek a kezében tartott hosszú zászlórúdon egy átszúrt gyermek látható. A kép mellett Hans Sachs verse (*Die gefangen klagen*) olvasható.³⁶ (4. ábra)

Hans Sachs költeményét találjuk Niklas Stoer fametszetén is, amelyen két török lovas a nyakukra kötözött hám segítségével két gyalogos keresztényt vezet.³⁷ Egy Erhard Schön által készített német nyelvű röplap fametszete azt mutatja be,

³³ SOLTÉSZ 1981, i. m. 10. tétel, 126.

³⁴ *Ain Ermanung wider die Türcken...*, [Augsburg], 1522.

³⁵ GEISBERG, Max, *The German Single-leaf Woodcut, 1500–1550*, IV, New York, 1974, G.1241, G.1243, G.1389, G.1390, G.1391. tétel.

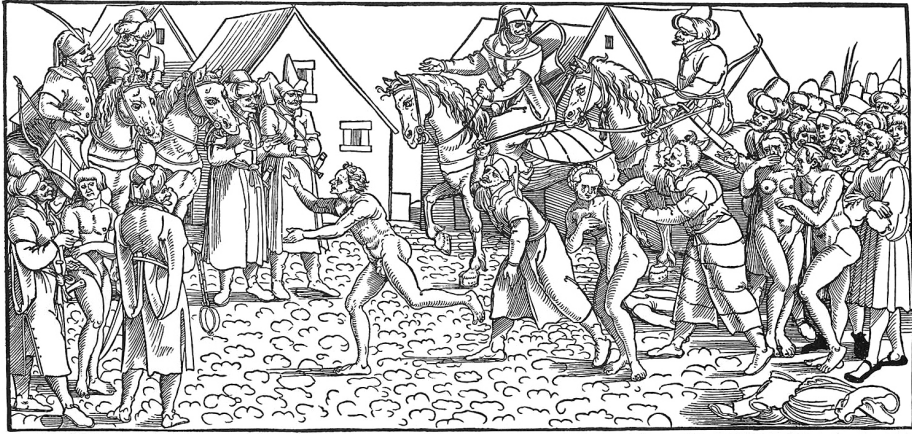
³⁶ GEISBERG 1974, i. m. G.1242. tétel; *Wien 1529, Die erste Türkenbelagerung, Historisches Museum der Stadt Wien*, Günter Dürriegl Hrsg., Wien, 1979, 151/6. tétel, 66; KAUFMANN, Thomas, „Türckenbüchlein”, *Zur christlichen Wahrnehmung „türkischer Religion” in Spätmittelalter und Reformation*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008 (Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte, Band 97), 32, Abb. 6, 86; HOLLSTEIN, Friedrich Wilhelm Heinrich, *German Engravings, Etchings and Woodcuts 1400–1700*, Volume XLVIII, Erhard Schön (continued). Rotterdam, Sound & Vision, 2000, 144. tétel, 18, 21; SMITH, Charlotte Colding, *Images of Islam, 1453–1600, Turks in Germany and Central Europe*, London, New York, Routledge, 2014, 44, 2.1. kép; BREMM, Klaus-Jürgen, *Die Türken vor Wien. Zwei Weltmächte im Ringen um Europa*, Darmstadt, WBG Theiss, 2021, 80.

³⁷ GEISBERG 1974, i. m. G.1389; *Die Steiermark, Brücke und Bollwerk, Schloß Herberstein bei Stubenberg 3. Mai bis 26. Oktober 1986*, Gerhard Pferschy, Peter Krenn Hrsg., Graz, 1986, 10/12. tétel, 197–198.

4. ábra. SCHÖN, Erhard, Die gefangen klagē, Színezett fametszet, 1529

Wie die Türcken mit den gefangenen Christen handeln so sie die kauffen oder verkauffen)

Ich Wäre beschleun von Paba hat solliche obgenemelt unmenlich
liche handlung von kaufmanthafft mit den armen gefangnen Christen
persönlich mit großem schmerzen erfaren wir es haben. Itemlich fünf
jar von dem manen lang. Soher der schliche was. Wobey die Züning
Luzwig von hungern/ erschlagen wart/ verfallen mald im .xvi. jar/ also
mit andern armen gefangnen jüngen für zusammen gepunden und genöt
zeit was ohne erpöhen. Die es doch zum teil in etlichen liden lufft
batten denn wir. Also sein wir von einander getuick worden in etlich bau
fereitner zu der flace/ dor andez zu einer/ wie nachfolgt. Das was ich in
die wecht kamt geaufft/ wir verkaufft worden sein. Aber nach folder zeit
wil vil elendem leyden/ bin ich erlegte durch die hufft nach gnab. Obz bea
almredigen/ nicht menlich den gang nimer gnug lob vil handt/ fagen fan
der was die darlichen erlegigung/ was ich widerum in mein vaterland
Pomen/ wie ich doch noch yetz an vil lötz/ im etlich vnder ermittelich/ mit
schmerzt weidlich anstehen/ mir dem lötz vber es arm volck. Wie ich aber
wil was sich in bey sey alle mit mir verkaufft hat/ mer was ein/ sonderlich
hufft von zu schreib/ nicht dimal vnterlassen. Dage nu was gefalte die
gefangnen Christen gebunden worden/ vnter nemlich durch die groß frey

heit der kaufherren von dem Türckischen Zwerge gegeben/ namlich sie
im andz bey seiden/ gibt nemlich die jungen Knab/ bey .10. .12. .15. jaren
Die andern gefange/ Chaffe/ fufft verkauffen lösen verseyt/ weryen den
sie nach alder/ fünf jar erhalten. Geden sie auch vil die löger mit ihren
fingern/ wir kaufien von der krieger volck/ binden vnd Pucelna zusammen
reiffen also mit yhenen biß in yhe Lande/ Da ist auch in einer veylichen
flacht ein sonderer gung vorvorn zu den gefangnen/ soßlich die Türckisch
Kaufler/ vber das/ was sie teut im ansehen aller/ yetz natürlidich ge
schickelich/ vnd eygen/ schafft sie im anpuck/ wir flumben erkennen/ Rindt
doch/ wo deren gung/ mit er nach/ obgenomen/ wech/ vnd man wirt auch
reiner/ dunc/ fawen verchoner/ inuffen also auff dem platz/ lauffen vnter
loimigen/ Das man auch offentlich/ sehen möge/ bers mangel/ ob es ge
fand/ oder hant/ tramb/ ober/ lam/ sie. Vnd wo etwan ein/ fihomb/ offigen
sfillo/ wirt es mit ritten/ vnd gestien/ barys/ gemungen. Da wirt auch da
reinen/ fawen/ wirt/ edarfen/ noch/ fünf/ verchoner/ der pau/ güt/ gibt
fo vil die vor/ edomenie. Xxliche/ person/ vilt/ verkaufft/ wirt/ etwan in
eine verseyt/ etliche/ buben/ hand/ wirt/ alle/ arbeit/ die/ gangen/ hand/ auff/ zu
geleget/ wirt/ er/ mit/ großem/ gung/ / vnter/ soß/ felle/ vil/ biß/ auff/ off

handt/ gegeben/ tragt/ milt. Wo sie vilt/ vnter/ vercken/ ob/ nach/ f
schamer/ vil/ elend/ yb/ entzeilen/ / vnd/ anden/ die/ türcken/ erst/ alle/ gram/ am
keit/ also/ das/ sie/ ben/ gefangnen/ Händ/ ande/ fih/ edder/ fetten/ die/ best/
handt/ oder/ die/ fomben/ betnen/ das/ sie/ lam/ wechere/ / vnter/ den/ y
ben/ sie/ nafen/ vnd/ ehren/ ab/ das/ sie/ be/ sellid/ sehen/ vnd/ das/ man/ sie/ ten
ne/ wo/ sie/ kein/ fawen/ das/ es/ gefangen/ ein/ and/ etlich/ borien/ sie/ durch
die/ flace/ vnd/ fime/ etlich/ fih/ liden/ sie/ gar/ vil/ reb. Soches/ alle/ lob
id/ ob/ gemeldet/ Wäre/ beschleun/ mit/ on/ wirt/ / vnter/ ich/ vnter/ mit/ verseyt
sen/ was/ die/ armen/ elenden/ leyd/ vil/ geublen/ mühen/ möllen/ in/ schreibe
vil/ gemelde/ id/ verseyt/ an/ geubten/ / fowen/ bea/ fih/ d/ grom/ horellid
angeflich/ fih/ liden/ vnter/ gefangen/ fime/ schreibe/ id/ einer/ ein/ manen
miele/ vnter/ an/ gen/ mit/ deren/ die/ noch/ also/ bey/ dem/ Kirtchen/ ge/ fangen
fime/ / vnter/ fawen/ troß/ liden/ barm/ was/ fawen/ clore/ verseyt/ yhen/ id
besten/ / vnter/ fawen/ fih/ d/ vnter/ ge/ buch/ man/ jant/ vnter/ fawen/ fawen/ vnter
den/ al/ mirt/ er/ id/ das/ es/ yhen/ sein/ nach/ vnter/ an/ geubten/ mit/ bey
len/ wirt/ vnter/ fawen/ liden/ vnter/ bey/ er/ vnter/ gefangen/ hand/ dunt

Wie die Türcken mit den gefangenen Christen handeln so sie die kauffen oder verkauffen.

5. ábra. Wie die Turcken mit den Gefangnen Christen handeln, Solche die Kauffen
oder verkauffen. [H. n.], [1532 körül]

hogyan kereskednek egy európai faluban vagy városban rendezett rabszolgavá-
sárban a törökök a keresztény foglyokkal.³⁸ (5. ábra)

Ehhez az ábrázolási típushoz tartozott az 1533-ban, Steiner által megjelentetett
Szkander bég-életrajz egyik – a kötetben többször szereplő – illusztrációja is,
amelyen összekötözött kezű keresztény rabokat maguk előtt hajtó török lovasokat
látunk, illetve egy harcost, aki vágató lován egy karjait kétségbeesetten az égre
emelő, meztelen nőt visz.³⁹ (6. ábra) A kompozíció háttérben égő falu látható.

³⁸ *Wie die Turcken mit den Gefangnen Christen handeln ...* [H. n.], [1532 körül]. OSZK RNYT, App. M. 670. Vö. GEISBERG 1974, i. m. G.1274; PFERSCHY, KRENN 1986, i. m. 10/9. tétel, 196–197; KAUFMANN 2008, i. m. 85, Abb. 5.

³⁹ BARLETIUS 1533, i. m. LXIIIv, LXXIV, CXXIV. Vö. *The New Hollstein German Engravings, Etchings and Woodcuts, 1400–1700. Jörg Breu the elder and the younger.* Part 2. Rotterdam, Sound & Vision, 2008, 68. tétel, 274; SZALAI 2021, i. m. 68.

Das Drit büch
Wie Amesa auß zorn alle ding vmb die stat/
was hüpsch vnd lustig was/verderbet.

Ech ist dise vberwintnus nit lang frölich gewesen den Burger n/
Wann Amesa als er auß der flucht sein volck wider zamen samlet/
thet im die schand wirscher dan der schad/sahe auch ihm alle hoff-
nung die stat zu vberkoffen/genomien sein / hatt er ein freveliche
rauch seins erzürnten gemüts angriffen/was fruchtbar vñ lustig vmb die stat
ist gewesen/hat er verderbt/alle heüser zerissen vnd angezündt/ Der ölbaum/
darvon dan die stat vast gelobt wirt/hat er schier kain lassen bleiben. Er hatt
aber denocht die burger nit auß der stat mügen pringen/wie glücklich es in er-
gangen was/wie vast der feind wütet vor d stat/forchtent/ob sy weiter gien-
gen von den iren/das sy auß geschlossen wurden/oder inn et was auffslag vñnd
nachstellung fielen.

Von wem die stat Triuastum jren vrsprung
hab/vnd irer gelegenheyt.

Es bedunckt mich geschicklich sein an disem ort/die stat Triuastum
von kēnem stifter/der altee gnüg edel/den lesenden für die augen
werffen/wiewol die glaublich strung der burger/den vrsprung der
gebawten stat/den Römern zu legē/darvon ich sy gehör hab/sich
berühmende der Rōmer Colonos sein/vñ von inen irē vrsprung gezogen habē.
Ich sag aber das sollichs den begirigen burger n der eer/mer zu verzeyhen sey/
dann zu glauben/so das durch kain geschriffte oder anzeygung der ding/bewisen
mag werden/Welches auch Antibarō der wolbekanten stat im selben land / zu
dise zeit

6. ábra. Könyvillusztráció. Fametszet. (BARLETIUS, Marinus, Des allerstreyparsten vñ theüresten Fürsten vnd Herrn Georgen Castriotent/ genañt Scanderbeg/ Hertzogen zu Epiro vnd Albanien etc. Ritterliche thaten/ so er zu erhalten seiner Erbland/ mit den Türckischen Kaysern in seinem leben/ glücklich begangen, Augsburg, Steiner, 1533, LXIIIv, LXXIv, CXXIv.)

Az illusztráció megtalálható az említett Thuküidész-fordításban,⁴⁰ a trójai háború történetét ismertető munkában,⁴¹ egy Xenophon-kiadásban,⁴² Leonardo Bruni (Leonardo Aretino) (1370 k.–1444) itáliai humanista történeti elbeszélésében⁴³ és Veit Traut oszmán szultánok életrajzát közreadó művében is.⁴⁴

Európában a „sátáni” török képe mellett ugyanakkor a 16. századtól kimutatható egy objektívebb törökkép is,⁴⁵ melynek elmélyítését a törökök szokásairól, viseletéről, mindennapi és családi életéről tudósító képi és szöveges beszámolók (Türckenbüchlein)⁴⁶ segíthették. Ezek közé tartoznak az Oszmán Birodalomba tett követi utakról, illetve a keleti utazásokról beszámoló kiadványok illusztrációi is, amelyek alkalmaként szintén több, különböző témájú kiadványban feltűntek. Ifjabb Jörg Breu török témájú illusztrációi díszítették például Benedikt Kuripešić (Kuripečič) (1491–1531) 1530. évi konstantinápolyi

⁴⁰ BONER 1533, i. m. XLVv.

⁴¹ DICTYS, Cretensis, *Warhafftige Histori vnd beschreybung, von dem Troianischen krieg, vnd zerstörung der Stat Troie...*, Augsburg, Steiner, 1536, XVIr.

⁴² [XENOPHON], *Des Hochgeloertesten... Geschichtsschreibers... Xenophontis Commentarien vnd Beschreibungen, von dem leben vn[d] heerzug, Cyri des ersten künigs in Persien, Auch von dem... heerzug den Cyrus der ander des namens... wider... Artaxerxem gethan (etc.)...*, Getruckt zu Augspurg: durch Hainrich Stainer, 1540, CLr.

⁴³ BRUNI, Leonardo, *Zwey schöne auch lustige Historien vnd Geschichtbücher der Rhömer Krieg wider die Karthaginenser...*, Straßburg, Hainrich Stayner, 1540, XIXr.

⁴⁴ TRAUT 1543, i. m. XXv. A képhez vö. LUKINICH 1940, i. m. 38; SZAKÁLY Ferenc, *A mohácsi csata*, Bp., Akadémiai, 1975, hátsó borító. A kiadványhoz vö. SOLTÉSZ 1981, i. m. 122, 127.

⁴⁵ Vö. Ács, Pál, „The Good and Honest Turk”, *A European Legend in the Context of Sixteenth Century Oriental Studies = The Habsburgs And Their Courts In Europe, 1400–1700, Between Cosmopolitanism And Regionalism*, Herbert Karner, Ingrid Ciulisová, Bernardo J. García García eds., Wien, Palatium e-Publication, 2014, 267–282; Ács, Pál, *The Changing Image of Ottoman Turks in East-Central European Renaissance Literature = The Ottoman Orient in Renaissance Culture, Papers from the International Conference at the National Museum in Krakow June 26–27, 2015.*, Robert Born, Michał Dziewulski ed., Krakow, National Museum in Krakow, 2015, 161–189 (176–178); MALCOLM, Noel, *Useful Enemies. Islam and The Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450–1750*, Oxford, Oxford University Press, 2019; Ács, Pál, *Claiming Possession through Depiction, Hungarian Humanist Envoys in the Ottoman Empire = Imagined, Embodied and Actual Turks in Early Modern Europe*, Bent Holm, Mikael Bøgh Rasmussen ed., Wien, Hollitzer, 2021, 63–93 (88–89). A „jó” török képe jelenik meg például Paolo Giovio, Guillaume Postel vagy Jean Bodin írásaiban. Ács 2014, i. m. 267. Postelről, aki például igen pozitív véleménnyel volt az oszmán civilizációról, elsősorban az oktatási, a jogi és a jóléti rendszerről, ld. FÜLEMILE Ágnes, *Az „odaliszk”. Egy orientalizáló képzőművészeti téma jelentésének és recepciójának változásai = Ethno-Lore, Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének évkönyve*, 32(2015), 69–144, 525–530 (82); FÜLEMILE Ágnes, *The Odalisque, Changes in the Meaning and Reception of an Orientalising Fine Arts Theme in Europe and Hungary = Ungarn-Jahrbuch, Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*, Herausgegeben von Zsolt K. Lengyel, 33(2016–2017), 45–152 (65, 68–69). A törökkép változásáról ld. pl. Ács, Pál, *Reformations in Hungary in the Age of the Ottoman Conquest*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2019, 137–220.

⁴⁶ KAUFMANN, 2008, i. m.

úttjáról beszámoló, szintén Heinrich Steiner augsburgi nyondájában megjelent kiadványát.⁴⁷ A Habsburgok szolgálatában álló diplomata tolmácsként tagja volt annak a követségnek, amely Joseph Lamberg (1489–1554),⁴⁸ illetve az 1532-ben I. Szulejmán hadai ellen Köszeget védő Jurisics Miklós (Nicola Jurišić, 1490–1544) vezetésével felkereste a szultánt. A kiadvány első képein azokat a délkelet-európai városokat látjuk, amelyeken útjuk során keresztülhaladtak. Míg Cruppa (Krupa, Obrovac), Klutsch, Falkenstein (Sokol) stb. látképén nem találunk semmilyen keleties vonást, Camergrad (Donji Kamengrad) vedutáján egy európai lovason kívül már feltűnik egy turbános, kaftános gyalogos török is, s két, a követekkel találkozó török lovast látunk a Suetzay várat ábrázoló képen⁴⁹ is. Egy konstantinápolyi látképen („Constantinopel/die sie Curuassaria nennen”) a követség szálláshelyéül szolgáló karavánszeráj épülete mellett egy minaret, a tetején imára hívó müezzinnek, illetve az előtérben egy török ruhás férfi és egy kisfiú látható. (7. ábra)

Bár ez a kép valamennyire betekintést nyújtott az európai olvasók számára az oszmán városépítészetbe és a vallási szokásokba, elmélyült „etnográfiai” érdeklődéssel és pontossággal még itt sem találkozunk. Kuripešić követi beszámolóját Heinrich Steiner 1532-ben szövegekőzti képek nélkül ismét megjelenítette.⁵⁰ Ennek a kiadványnak a fametszetes címlapja tájképi háttér előtt két európai és két oszmán lovas találkozását örökítette meg, minden bizonnyal a követek fogadását az Oszmán Birodalom határán. Hasonló jellegű kompozícióval az 1531-es kiadásban is találkozunk, csak ezen szerepel a találkozásnak helyet adó vár neve is.⁵¹

⁴⁷ KURİPEŠİĆ, Benedikt, *Itinerarivm Wegrayß Kün. May. potschafft gen Constantinopel zudem Türckischen keiser Soleyman, Anno xxx*, [Augsburg], [Steiner], 1531. A képeket ismerteti: APPONYI Sándor, *Hungarica, Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok*, I, XV. és XVI. század, Bp., Franklin Társ., 1900, 174. Vö. RÖTTINGER 1909, i. m. 10–18. tétel, 2; MIKÓ Árpád, *Magnus Gruber, Tractus Danubii (1531), Egy forrás nyomában = Művészettörténet – műemlékvédelem Détszy Mihály nyolcvanadik születésnapjára tanulmányok*, szerk. Bardoly István, Haris Andrea, Bp., Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002 (Művészettörténet – műemlékvédelem, 11), 229–254 (232); *The Sultan's World, The Ottoman Orient in Renaissance Art*, Catalogue of the Exhibition at the Centre for Fine Arts, Brussels, 27 February – 31 May 2015, The National Museum in Kraków, 26 June – 27 September 2015, Robert Born, Michał Dziewulski, Guido Messling ed., Ostfildern, Hatje Cantz, 2015, 42. tétel, 133.

⁴⁸ TERSCH, Harald, *Joseph von Lamberg = TERSCH, Harald, Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit (1400–1650), Eine Darstellung in Einzelbeiträgen*, Wien, Köln, Weimar, Böhlau, 1998, 214–225.

⁴⁹ APPONYI 1900, i. m. 174.

⁵⁰ KURİPEŠİĆ, Benedikt, *Wegraysz Keyserlicher Maiestat Legation im 32. jar, zu dem Türcken geschickt, wie, vnd was gestalt, sie hinein, vnd widerumb herauß, komen ist...*, Augsburg, Steiner, 1532.

⁵¹ A kompozíció megjelent Marin Barleti Szkander bég-életrajzában is: BARLETIUS 1533, i. m. Xr.

7. ábra. Könyvillusztráció. Fametszet. (KURIFEŠIĆ, Benedikt, Itinerarivm Wegrayß Kün. May. potschafft gen Constantinopel zudem Türckischen keiser Soleyman, Anno xxx. [Augsburg], [Steiner], 1531. o. n.)

Magáról a követfogadásról Kuripešić kiadványának címlapképe tudósított: az illusztráción a török szultán előtt térdre ereszkedő két európai követet látunk, akik közül az egyik átnyújtja megbízólevelét az oszmán uralkodónak.⁵² (8. ábra)

Az illusztráció szerepelt Steiner több, későbbi kiadványában is.⁵³ Hasonló jelenet díszítette Kuripešić követi útjáról beszámoló, ugyanebben az évben megjelent másik írását is: két európai térdet hajtva üdvözli a lombsátorban ülő török méltóságot, akinek egyikük virágkoszorút nyújt át. Az ismeretterjesztő szándékot jelzi, hogy a sátor körül álló törökök mellett megnevezésük (például janitar) is szerepel.⁵⁴ (9. ábra)

Érdeemes összevetni ezekkel a kompozíciókkal Salomon Schweigger (1551–1622) német evangélikus lelkész 1608-ban megjelent keleti útleírásának még Magyarországon játszódó, a budai beglerbégnél tett audienciát ábrázoló jelenetét, amelyen a pasa és a keresztény követség vezetője egymással szemben, egyenrangú félként ül egy terem közepén, körülöttük a tolmáccsal és kísérőikkel.⁵⁵ (10. ábra)

A kiadvány másik illusztrációján is, amely a keresztény követek szultáni fogadását ábrázolta, az emelvényen ülő uralkodót a két legátus nem térdelve, hanem állva köszönti.⁵⁶ Arra, hogy az 1541. évi budai követfogadáskor megcsókolta ugyan I. Szulejmán kezét, de nem térdelt le előtte, a Habsburgok diplomatája, Sigmund (Siegmund) von Herberstein (1486–1566) is büszke volt.⁵⁷ I. Szulejmánnak és Herbersteinnek a követfogadásról fennmaradt visszaemlékezése érzékletesen szemlélteti ugyanannak az eseménynek az eltérő olvasatait. A szultán Buda elfoglalásáról szóló győzelmi jelentése szerint a trónjához vezetett követek „a világ menedékhelyül szolgáló széknél könyörögve, megalázva magukat elfogadták az adófizetést.”⁵⁸ Johann Ludwig Brassicanus (1509–1549) humanista költő – minden bizony-

⁵² KURİPEŠİĆ 1531, i. m.

⁵³ BARLETIUS 1533, i. m. XXIIIv, XXVIv, XLIIIr, LXIIIv; TRAUT 1543, i. m. XIIIr. Vö. *The New Hollstein* 2008/2, i. m. 50. tétel, 259, 261. A címlapkép Giovio munkájának szintén Steiner által kiadott német fordításában is megjelent. GIOVIO, Paolo, *Ursprung des Türckhischen Reychs, biß auff den yetzigen Soliman, in Wälscher spraach geschriben, hernach auß dem Latein F. Bassianatis verteütschet durch Justum Jonam*, Augsburg, 1538, o. n. [93]. Vö. HOLLSTEIN, Friedrich Wilhelm Heinrich, *German Engravings Etchings and Woodcuts ca. 1400–1700*. Volume IV. Beischlag – Brosamer, Amsterdam, Sound & Vision, 1957, 75. tétel, 201; VOIT, Petr, *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesanci*, I, Praha, 2013, 335.

⁵⁴ *Ein Disputation oder Gesprech zwayer Stalbüben/ So mit Künigklicher Maye. Botschafft/ bey dem Türckischen Keyser zû Constantinopel gewesen...*, Von Herrn Benedicten CURIPESCHITZ..., Augsburg, 1532.

⁵⁵ SCHWEIGGER, Salomon, *Ein neue Reyßbeschreibung auß Teutschland Nach Constantinopel und Jerusalem: darinn die Gelegenheit derselben Länder, Städt, ..., der innwohnenten Völcker Art, ... Religion und Gottesdienst etc.; insonderheit die... gestalt deß H. Grabs, der Stadt Jerusalem... und deß Authoris Meinung hievon; item... was die Röm. Keys. Maj... dem Türckischen Keyser... zur Praesent... überlieffern lassen...; desgleichen deß Türckischen Reichs Gubernation... und vielerley andern... sachen... mit 100... Figuren...* Nürnberg, 1608, 13, 19.

⁵⁶ SCHWEIGGER 1608, i. m. 57.

⁵⁷ KASZA 2021, i. m. 151, 363.

⁵⁸ KASZA 2021, i. m. 363.

nyal Herberstein személyes beszámolója alapján készített – dicsőítő versében ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy bár I. Ferdinánd diplomatája kezét csókolt a szultánnak, az uralkodó elé engedettek többségétől eltérően nem borult térdre előtte:

„...Álltam az öntelt zszarnok szörnyű trónja előtt is,
s álltamban nyújtotta felém csókokra a jobbját,
melyet földre borulva imád a világ javarésze.”⁵⁹

*

A különböző témájú kiadványokban – akár fél évszázados eltéréssel – felhasznált fametszetek a korabeli olvasók számára azt az eseményt elevenítették meg, amelynek szövegkörnyezetében szerepeltek, s így értelmezi őket – mint a város főterén a helyi lakosokat gyilkoló törököket ábrázoló metszetenél egyértelműen megfigyelhető – a modern szakirodalom is. „A képeknek ez az úgyszólván átláthatatlan csereberéje és követhetetlen vándorlása olyan művészeti jelenséggel szembesít, amelyre a hagyományos ikonográfiai klasszifikáció nehezen alkalmazható. A kép a hozzárendelt szöveg szerint változtatja értelmét, másítja meg az ábrázolt kilétét.”⁶⁰ A könyvillusztrációk korabeli többszörös felhasználásának, kicserélhetőségének gyakorlatára utalva Knapp Éva is hangsúlyozta, hogy azokat a metszeteket és nyomokat tekintette Szent István ábrázolásainak, „melyek a hozzájuk tartozó szöveg vagy tágabb kontextus alapján Szent István megjelenítéseként azonosíthatók. Másfelől a stilizáltság különféle fokait mutató ábrázolások egy részéhez nem tartoznak olyan attribútumok, amelyek egyértelműen Szent Istvánként azonosítják az ábrázolt személyt. A gyakran más alakokra is alkalmazható, egymással felcserélhető képekkel nem magát a személyt kívánták ábrázolni, hanem csupán jelezték a szövegben megnevezett alakot. Más esetekben az attribútumok nem személyhez, hanem egy ismert ábrázolási típushoz (pl. szent király, confessor) kötődnek.”⁶¹ A kiadók mindenesetre – ahogy az például Steiner említett kiadványaiban vagy az 1581-es Bonfini-kiadásban egyértelműen kimutatható – a többször felhasznált metszeteket többnyire igyekeztek úgy elhelyezni a könyvekben, hogy az olvasó találjon valamiféle tematikai kapcsolatot a szövegrész és az illusztráció között.

⁵⁹ KASZA 2021, i. m. 151, 363.

⁶⁰ MIKÓ Árpád, *A szentképek árulása, A magyar szent királyok ábrázolásai a zágrábi egyházmegye liturgikus nyomtatványaiban (1505–1525)* = *Ars Hungarica*, 25(1997), 133–144 (140).

⁶¹ KNAPP Éva, „Gyönyörű volt szál alakja”, *Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig*, Bp., Borda Antikvárium, 2001, 14 (ld. még például a 13–15., 17., 18., 20., 22., 24., 26., 27., 29. stb. tételek szöveges megjegyzéseit). Vö. KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Szent István király és a Szent Jobb együttes ábrázolása a sokszorosított grafikában = Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére, Tanulmányok*, szerk. Rozsondai Marianne, Bp., Argumentum, 2002, 103–134 (104).

8. ábra. Címlapkép. Fametszet. (KURIPÉŠIĆ, Benedikt, Itinerarium Wegrayß Kün. May. potschafft gen Constantinopel zudem Türckischen keiser Soleyman. Anno xxx. [Augsburg], [Steiner], 1531)

9. ábra. *Cimlakép. Fametszet.* (Ein Disputation oder Gespräch zwayer Stalbüben/ So mit Königlicher Maye. Botschafft/ bey dem Türckischen Keyser zů Constantinopel gewesen..., Von Herrn Benedikten CURIPESCHITZ..., Augsburg, 1532)

auß Tübingen biß gen Constantnopel. 13

Losament/ im Hofstunden zu beyden seiten C. des Wegen Hofgesind vnd Kittertschafft/ tolle Tropffen/ neigten sich/ vnd erzeugten ihren G. reuerentz.

So bald man die Säegen hinauff kompt/ da ist ein langer Gang von vngehobleten Brettern zusammen geschlagen / zu beyden seiten stunden des Weges übrig Hofgesind / Diener vnd Amptleut / auff einer erhöheten bretterin Bänen / mehr dann eins halben Manns hoch / saß der Weg auff einem nidern Säulein/ gegen über war ein leerer Sessel meinem G. Herrn verordnet/ als ihre G. auff die Bänen traten / stund der Weg auff/ der war ein alter feister Mann/ der ergriff mit beyden Händen den Herrn Legaten bey seiner rechten Hand/ vnd schluß ein jeder an die Brust/ neiget sich stillschweigend.

Darnach setzet sich A. Yre G. an iren Ort / wünschet dem B. Wegen durch den C. Tolmesch ein guten Tag/ welcher im hingeden dancket/ darauff Ihre G.

Der Weg gibt audiens.

Des Herrn Deutoris vorbung beym Wegen.

ihme von wegen der Key. Maj. lies ein Gruß vernemen/ welter sprach er/ Nach dem die Key. Maj. hochseligster gedechtnuß/ Keyser Maximilianus der Ander/ vor langst einen Friedensanstand hatten auffgerichte mit seinem Herrn Sultan Murath / so begehre die jehig Key. Maj. denselbigen Anstand von neuem

B ij

sube

10. ábra. Könyvillusztráció. Fametszet. (SCHWEIGGER, Salomon, Ein neue Reyßbeschreibung auß Teutschland Nach Constantinopel und Jerusalem, Darinn die Gelegenheit derselben Länder, Städt..., Nürnberg, 1608. 19)

Függelék

A 2021-es tanulmányban azonosítatlanként szereplő metszetek előképe:

BONFINI 1581, i. m. 16r = BARLETIUS 1533, i. m. XVv, XXVv; TRAUT 1543, i. m. Ir
 BONFINI 1581, i. m. 26v = BARLETIUS 1533, i. m. CXXXIIIv; TRAUT 1543, i. m.
 címlapkép

BONFINI 1581, i. m. 42r = PETRARCA 1532, i. m. CIIIv.

BONFINI 1581, i. m. 114v = BARLETIUS 1533, i. m. XXXIIv, LXIr, XLIIIv stb.;
 TÜRCK, Bernhardin, *Getrewe vnd wolmeinende kurtze erjnnernung, von der Türcken
 ordnung inn jren Kriegen vnnd Veldschlachten, An meinen gnädigsten Herrn
 Churfürstē, Marggraffen Joachim von Brandenburg [et]c. des heyligen Reychs
 obristen Veldhauptmann...*, [Augsburg] [Heinrich Steiner], 1542, címlap utáni lap;
 TRAUT 1543, i. m. IIIv; BONER 1533, i. m. LIXv; BOCCACCIO 1545, i. m. CXXXIV;
 DICTYS 1536, i. m. XLVIIIr, XLIr; XENOPHON 1540, i. m. XCr; BRUNI 1540, i. m.
 XXXIIIv.

A 2021-es tanulmányban azonosítottaknál korábbi előképek:

BONFINI 1581, i. m. címlapkép = BARLETIUS 1533, i. m. XXXIIIr, XXXVIIIr,
 LVIv, LXXVIv. stb.; BONER 1533, i. m. CXXIV; TRAUT 1543, i. m. Vr.

BONFINI 1581, i. m. 75r, 158r = [HERODOTOS], *Von der Persier vnd vilen andern
 Kriegen vnd geschichten durch Hieronymum Boner auß dem Latin inn das Teütsch
 gebracht.* Augspurg, Steiner, 1535, CXXXVIv; TRAUT 1543, i. m. XIXr; BOCCAC-
 CIO 1545, CXXXVIIIr, CCIIIr; DICTYS 1536, i. m. XXVr, XLr; BRUNI 1540, i. m.
 XLIIIv

BONFINI 1581, i. m. 94v = BARLETIUS 1533, i. m. CCXXXVIIv.

Papp, Júlia

Supplément á l'étude des sources des illustrations de l'édition de 1581 des Rervm Vngaricarvm Decades par Antonio Bonfini

Dans une étude précédente, l'auteure a identifié les antécédents des illustrations de l'édition allemande (par Sigmund Feyerabend, 1581) de la chronique d'Antonio Bonfini. Elle les a retrouvés dans les volumes publiés par Feyerabend même, dans les années 1560/70. Pourtant, certaines des illustrations en question se rencontrent déjà dans les livres publiés par l'augsbourgeois Heinrich Steiner dans les années 1530/1540. La plupart des antécédents de l'édition de Bonfini parue en 1581 sont puisés dans deux publications par Steiner : l'ouvrage historique présentant la vie et les faits illustres de Georges Castriote, composé par l'historien albanais Marin Barleti (5 antécédents) ; la chronique de Veit Traut, publiée en 1543, qui donne la biographie des sultans ottomans jusqu'à Soliman Ier (5 antécédents).

Or, la source d'une des illustrations de l'édition de 1581 n'est pas un ouvrage historique, mais un traité de philosophie morale – l'édition allemande établie par Steiner en 1532 des *De remediis*

utriusque fortunae de Pétrarque. L'objectif de Feyerabend a été de produire une sorte de véracité picturale : pour y arriver, il a réuni pour l'édition de Bonfini un tas d'images dont les sujets correspondent plus ou moins aux extraits illustrés. Par exemple, le chapitre intitulé *Arrivée au port tant convoitée* du volume de Pétrarque est illustré par une image représentant une nacelle près d'embarquer et une foule rassemblée pour l'accueillir. Cette illustration convient à merveille au passage de Bonfini narrant le voyage en barque de Sainte Ursule et des ses consoeurs et l'accueil leur réservé au port.

Dans les publications de Steiner l'on trouve un tas de gravures à thématique turque : ces illustrations relèvent de la propagande anti-ottomane de l'époque. La plus connue de ces illustrations – qu'on peut consulter dans l'édition de 1532 de Pétrarque – représente des soldats turcs enturbannés qui sont en train d'assassiner, sur la place principale d'une ville, la population locale. Cette même gravure se rencontre également dans d'autres publications de Heinrich Steiner, par exemple dans une édition des ouvrages de Thucydide.

A coté de l'image 'diabolique' des Ottomans, il existe également une représentation plus objective et réaliste des Turcs : cette dernière remonte sans doute aux comptes-rendus qui traitent des coutumes, des vêtements ou de la vie quotidienne et familiale de ces adversaires de la chrétienté. Les illustrations des publications préparées par Steiner – il s'agit des relations de voyages orientaux – appartiennent à cette tradition picturale 'réaliste'.

Keywords: 16th century, book illustration, Heinrich Steiner, Sigmund Feyerabend, Antonio Bonfini, anti-Ottoman propaganda.